

Məlihə Əsədova¹³

QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN KOMPONENTLƏRİ

Müasir dilçilikdə söz birləşmələrinin quruluşu müxtəlif cəhətdən təhlil edilir. Bəzən tərəflər arasında sintaktik əlaqələrin müxtəlifliyi, bir və ya bir neçə sintaktik əlaqədən istifadə edilməsi birləşmənin quruluşunun sadə və ya mürəkkəb olduğunu şərtləndirən prinsip hesab olunur. Bəzən isə bunun dilin inkişaf tarixinə bağlılığı əsas götürülür. Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrini komponentlərinin sayına görə birkomponentli, ikikomponentli və çoxkomponentli olmaqla üç qrupa bölmək olar:

Birkomponentli fəli sabit söz birləşmələri. Qərb qrupu dialekt və şivələrində mənasında məcazilik olan, lakin digər frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq yalnız bir sözdən ibarət olan frazemlərə də təsadüf edilir. Dilçilik ədəbiyyatında bu dil vahidləri “idiom, frazeoloji idiom” kimi terminlərlə adlandırılır. Məsələn: *Bambalamax* – Şəmkir dialektində bu söz “çox götürüb yemək; böyük tikələrlə yemək, acgözlüklə yemək” mənasında işlənir: *Bir sini xəngəli uşaxlar bambaladılar, bəyaxdan ötürdülər. Barq: utdamax* – Qazax dialektində “nişan almaq” mənasında işlənir: *Barq: utduyuf bir güllə atdım o sa:t canavar aşırıldı.*

Burunnamax – Bərdə, Füzuli, Şuşa dialektlərində “yola verməmək, üz verməmək, incitmək” mənalarında işlənir: *Gördüm məni burunnuyur, mənciyəz də çıxdım gəldim evimizə (Ağdam); Nənəm başdıyuf gəlini burunnama:, heş bilmirəm axrı nolajax (Şuşa)* (1, səh. 65)

Fırıtdamax – Qazax dialektində “aranı qarıdırmaq, qızıdırmaq, birini başqasının üstünə salmaq” mənalarında işlənir: *İki sa:t dan bir gəle:yr arfadı fıırıtdıyif gedə:r.*

---

¹³ Bakı Slavyan Universiteti . meliha78@mail.ru

Loğalaxlamaq – Qazax dialektində “sözü çevirmək, nə gəldi danışmaq, necə gəldi danışmaq, ağzına gələn danışmaq” mənalərini ifadə edir. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”nin I cildində (1, səh. 369) bu məna yalnız Borçalı dialektində göstəriləndə, bu gün Qazax dialektində də eyni mənada işlənməsi ilə qarşılaşırıq.

Alaqazdamax (Qazax şivəsi) - keyfiyyətsiz iş görmək. - Xamlarda biçin edən kərəntiçilər biçənəyi alaqazdıyif gediflər.

Dağlamaq (Ağbaba şivəsi) - yağ yandırmaq. - Yağnan soğam dağ elədilər. Bu frazem Qazax dialektində əzab vermək, qəlbina dəymək, Ayrım dialektində iri mal-qaraya nişan qoymaq və ya baş-ayaq bişirən zaman qoyunun baş və ayaqlarının tükünü təmizləmək üçün odda yandırılması mənalərində işlənir.

Tədqiq olunan dialekt və şivələrdə bu tipli, yəni bir komponent vasitəsilə məcazi məna ifadə edən fellər çoxdur. Fikrimizcə onlar sintaktik dəyişikliyə uğramış frazeoloji vahidlərdir.

İkikomponentli feli sabit söz birləşmələri. İkikomponentli feli sabit söz birləşmələri adından göründüyü kimi iki komponentdən ibarət olur. Komponentlərin biri mütləq və mütləq feldir, digəri isə müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Qeyd edək ki, qərb qrupu dialekt və şivələrində ikikomponentli frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. “Buradakı məntiq ondan ibarətdir ki, birləşmədə sözlərin sayı nə qədər çox olarsa, həmin birləşmənin semantikasındakı konkretlik artmış olur. Belə ki, frazeoloji birləşmələr tarixən formalaşmış sabit ifadələr olduğundan onların təəffürləri arasında mütləq məna və qrammatik əlaqədən danışmaq olmaz. Bu tip əlaqələnmə, sözsüz ki, bir neçə sözün ardıcıl əlaqələnməsində özünü göstərə bilmir. İki söz, komponent arasında belə məcazlaşma daha güclü olur”. (5, səh. 12). Bu birləşmələrtərkibindəki təyinedici sözün hansı quruluşda olmasından asılı olaraq üç qrupa ayrılırlar:

Təyinedici söz sadə quruluşda olan sabit söz birləşmələri – ağzına baxmaq – sözü qulaq asmaq; ağzını bağlamaq - susdurmaq; ağzını yoxlamaq – fikrini bilmək; ağız tutmaq - əsəbləşmək; ajınan batmaq - kasıblaşmaq; anqutu çıxmaq - arıqlamaq; arğac keçmək - fitnə-fəsad törətmək; arxa çöyürmək – xəyanət etmək; ara vurmaq - dalaşdırmaq; ayax çəhmək – tora salmaq; ayağına düşmək - yalvarmaq; bab gəlmək – uyğun gəlmək; bağanağını ayırmaq – parçalamaq, dava etmək, döymək; baxtı vurmaq – xoşbəxt olmaq; baxtı bağlanmaq – evdə qalmaq, ərə gedə bilməmək; barmax basmaq – işə qarışmaq; barmağına dolmaq - əl salmaq; baş ağırtmaq – bilmək, öyrənmək, işin ustası olmaq; baş dolandırmaq – bir təhər, zorla dolandırmaq; baş qatmaq - aldatmaq; baş yoldaşı - arvad; başa çatmaq – sona çatmaq; başa düşmək - anlamaq; başa vurmaq – elədiyi işi üzünə demək; başı çəhmək – hansı bir hadisənin öz yaşamaq; başını bişirmək – aldatmaq, yoldan çıxarmaq; başını bitdirmək – aldatmaq, yoldan çıxarmaq; başını doldurmaq – yoldan çıxarmaq, aldatmaq; başına götürmək (Füz.) – bərk səsle danışmaq, qışqırmaq; başını toylamaq (qərb q.) - aldatmaq; bavar eləmək (Füz.) - ; beddam eləmək (Şuşa) – biabır etmək; beyzüm eləmək (Ağdam, Gəncə, Şuşa) - ; bin tutmaq (Füz.); binnət olmaq (Füz.); boğaz acmaq (Şuşa) – çox yemək; boğaz eləmək (Füz) – hamilə etmək, borclu etmək; boğaz olmaq (Füz) - hamilə olmaq, borclu olmaq; boğaz otarmaq (Bərdə) – yemək; boğaza gətirmək (Füz) – cana doydurmaq; bozbaş qızdırmaq (Gəncə) – ara qarışdırmaq; dilini sürümək; dili təpimək (Füzuli); dili gəlməmək; dil bulmaq (Füzuli); dil çıxartmaq (Ağdam); dodağı qaçmaq (Gəncə); dolaf gəlmək (Ağdam); dov gəlmək (Ağdam); cama:t ayağı (Şuşa); can almaq (Füzuli); can vermək (Gəncə); cana yığmaq (Ağdam); canı yanmaq (Şuşa); canına baxmaq (Füzuli); cıbrığına çəkmək (Füzuli); cımbat olmaq (Ağdam); cib sökmək (Gəncə); capan çalmaq (Ağdam, Bərdə); çəpər çəkmək (Ağdam, Füzuli); çiçəyi çirtməmək (Ağdam); çilə çıxartmaq (Ağdam); çömçə tutmaq (Ağdam); çömçə olmaq (Füzuli); daban döymək (Füzuli); dax çəkmək (Şuşa); dağa dönmək (Gəncə); dalağa gəlmək (qərb q.); dalınan dəymək (qərb.q); dan gəlmək (qərb.q); dansı çıxmaq (Şuşa); daramıt vırmaq (Füzuli); daşını atmaq (Füzuli); deşik axtarmaq (Füzuli) dəfi dönmək (Şuşa); dəhnə basmaq (Füzuli); ehdivar bağlamaq (Gəncə); eyni açılmaq; əl çəkmək (Füz).

Təyinedici söz düzəltmə quruluşunda olan ikikomponentli feli sabit söz birləşmələri: –arhadara salmaq (Bərdə); çidarı olmaq (Gəncə); dağallıx eləmək (Füzuli); dəmxud qalmaq (Ağdam); dönəlgəsi dönmək (Bərdə).

Təyinedici söz mürəkkəb quruluşunda olan ikikomponentli feli sabit söz birləşmələri: – ağzıgöyçəhli eləmək – söyüş söymək; alabağır olmaq - qorxmaq; alabaydağ olmaq – biabır olmaq; arax-varax eləmək – açıb tökmək; atdöşü eləmək - ; baş-beynini doldurmaq – yoldan çıxarmaq, öyrətmək, aldatmaq; baş-göz eləmək – evləndirmək; dəfə-darax salmaq (Füzuli); dadamal düşmək (Gəncə) – öyrəncəli olmaq, bir yerə, bir adama dadanıb, ondan əl çəkməmək.

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki feili sabit söz birləşmələrini tərkibindəki qrammatik formalara görə iki böyük qrupda birləşdirmək olar:

Ad bildirən söz + feil formasında olanlar;

Fel + fel formasında olanlar.

Birinci qrupa daxil olan sabit söz birləşmələrinin birinci tərəfi isimlər, substantivləşmiş isimlərlə, sifət və ya saylarla ifadə olunurlar: baş ağırtmaq; baş dolandırmaq; baş qatmaq; baş yoldaşı; boğaz acmaq (Şuşa); boğaz eləmək (Füz); boğaz olmaq (Füz); boğaz otarmaq (Bərdə); ərişdə kəsmək` (Cəbrayıl); fiş vurmaq (Göy-göl); fikir çəhmək` (Cəbrayıl, Ağdam); gəhgir olmaq; gic eləmək` (Bərdə); gül vurmaq (Cəbrayıl); gün ağlamaq (Cəbrayıl); sifət almaq (Şəmkir).

“Bəli, Kamilov belədir, - dedi, - stolun arxasında bir sifət alar ki, naşi adam baxanda deyər, bəs kişinin başında dünya yerləşibdir...” (3, II c., səh. 92);

“Mehmanla ayrılıqda söhbətə girişən rayon komsomol katibi Altayı tez-tez yada salıb onu adından danışdı, elə də Kamilovun kölgəsini qılınclayan, teztələsik, özünü Mehmançillərə yaxın olduğunu bürüzə verən komsomol təşkilatçısı kənardakı söhbətə qarışdı” (3, II c., səh. 68);

“Elə bilir ki, o olmazsa, lap günün üzünü tutular, dünya qara bağlar...” (3, II c., səh. 91);

Ürəyini sıxma, ona elə sözlər dedim ki, daş dəymiş ayı kimi donquldana-donquldana qaldı. (4, I c., səh. 19).

Çoxkomponentli feli sabit söz birləşmələri

Belə sabit söz birləşmələrinin tərkibi çox rəngarəngdir, yəni bu tərkibdə müxtəlif semantik çalarlara malik sözlərin yeni bir məna ətrafında birləşməsinə görürük: ağılı yerinə gəlmək; anasından əmədiyi südü burnundan tökmək; arı yeyib namusu dalına atmaq; aşına soyux su qatmaq; balamançıya dəm tutmaq; başı daşdan-daşa dəymək; başı dunux olmaq; başına daş salmaq; başına götürmək; başına hava gəlmək; başına soyux dəymək; burun tovu vermək (Ağdam); burnundan uzağı görməmək (Füzuli); canına əl qatmaq (Ağdam); canını boğaza yığmaq (Füzuli); canının hayına qalmaq (Bərdə); çim yağ içində üzümək (Ağdam); çulunu sudan quru çıxarmaq (Ağdam); daşı daş üstə qoymamaq (Füzuli); daşı ətəyinnən tökmək (Ağdam); dərisinə saman

doldurmaq (Ağdam); dərisini boğazınnan çıxarmaq (Ağdam); dərdini içəri salmaq(Füzuli); dəstana qoymaq(Ağdam); dımıx qalmaq (Füzuli); dırnaqnan ətın arasına girməx (Ağdam); dişğarı iş tutmaq(Ağdam); dişi bağırsağını kəsmək (Şuşa).

Çoxkomponentli birləşmələr feli sabit söz birləşmələridir. Bu sabit söz birləşmələrinin bir çoxu ikikomponentli sabit söz birləşməsi kimi mövcud olan frazeologizmlərin daxilinə yeni bir sözün əlavə olunması ilə formalaşır. Daxil olan söz aparıcı mövqə tutaraq mövcud köhnə mənəni dəyişərək, yeni mənə gətirir. Bu sözlərin 3 komponentli sabit söz birləşmələrinin tərkibindən çıxarılması mümkün deyil, çünki bu zaman mənə tamamilə dəyişir:

- Ağzı qatıx kəsmir (Qarabağ) – sözünün kəsəri olmamaq, razılıq etməmək, narazılıq etmək. Bu frazeoloji birləşmədə “ağzı” komponenti əsas mənəverici mövqədə dayanır. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması mənəni tamamilə dəyişir: “Bu dəryə yaxşılığın qabağında ağzın qatıq da kəsmir!” (3, II c., səh. 94).

- Boynuna ip salmaq (Ağdam) – aldatmaq, yoldan çıxarmaq, evləndirmək. Bu sabit söz birləşməsinin tərkibindəki “ip” sözünü ixtisar etdikdə birləşmənin mənəsi dəyişir. Boynuna salmaq – boynuna qoymaq, məcbur etmək mənəsini ifadə edir. Boynuna ip salmaq frazeoloji birləşməyə qərb qrupunun bəzi şivələrində “kəndirləmək” formasında təsadüf edilir ki, onun da mənəsi evləndirməkdir;

- Boynuna uşax düşməx (Füz) – hamilə olmaq. Bu frazeologizm də üçkomponentlidir. Onun tərkibindəki “uşax” sözü əsas mənəverici komponent kimi çıxış edir, onu birləşmənin tərkibindən çıxardıqda mənə dəyişir (məcbur olmaq, məsul olmaq, məsuliyyət daşımaq). Gəncə dialektində bu frazeoloji birləşməyə “boylu olmaq” formasında rast gəlirik;

- Başına hava gəlmək (Gəncə) – dəli olmaq, əsəbləşmək. Bəzi şivələrdə “havalanmaq” formasında işlədilir. Bu frazeoloji birləşmənin tərkibində isə “hava” sözü aparıcı mövqə tutur. Onu birləşmənin tərkibindən çıxardıqda “başına gəlmək” frazeoloji birləşməsi yaranır ki, bu birləşməyə də əksər şivələrdə təsadüf edilir. Mənəsi “hansısa bir hadisə ilə qarşılaşmaq, hansısa bir işin şahidi olmaq”dır.

- Mayasını haramxorluqla tutulmaq – kökü pis olan, rüsvətlə ailəsini saxlayan ada deyilir. Bu frazeoloji birləşməyə Borçalı şivəsində “mayası xarəf” formasında təsadüf edilir. “Mayası haramla yoğruluf”, “mayası haramxorluqla tutuluf” formalarında isə Qazax, Gəncə, Şəmkir şivələrində rast gəlinir: “Sözün düzü də budur ki, burada bizim bir qacalov tayfa var, ömür-gününi haramxorluqda keçirən, mayaları da haramxorluqla tutulan...”(3, II c., səh.77)

- Cəhənnəmə kötüx tullamaq(Şəmkir) – ölümlə əlləşmək, ölməyə hazırlaşmaq. Bu frazeoloji birləşmədə isə “cəhənnəm” sözü əsas mənəverici funksiyasını yerinə yetirir. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması məcazi mənənin itməsinə səbəb olur: “İçindən Qaloş! Guya dünənki bəbədir, əlli ildir cəhənnəmə kötüx tullamır bu Qaloş?” (3, II c., səh.114).

Bu sadalananlardan fərqli olaraq bəzi çoxkomponentli sabit söz birləşmələrinin tərkibindən bir sözü ixtisar etdikdə mənə dəyişmir. Bu sözlər aparıcı mənə mövqeyində durmur və bu səbəbdən də onları asanlıqla tərkibdən çıxarmaq mümkündür. Məsələn: çatısı boğazına keşməx (Füzuli) – kimdənsə çanını qurtara bilməmək. Bu frazeoloji birləşmədəki “çatı” sözü mənəverisi yox, mənəqüvvətləndirici mövqədə durur.

Vəyahud da, “dağdan ağır adam” – “Hələ lap neçə kərə mənə barmaqla göstəriblər ki, o otağa, yəni sizin yaşadığınız otağa köç, mən razı olmamışam, demişəm balam, bəlkə kişi lap günü sabahdan gəldi, bəs dağdan ağır adam harda qalsın?..” (3, II c., səh. 44). Bu frazeoloji birləşmənin də tərkibindəki “dağdan” sözü mənəqüvvətləndirici mövqədə dayanır. Onun birləşmənin tərkibindən çıxarılması heç bir yeni mənənin yaranmasına səbəb olmur.

Çoxkomponentli sabit söz birləşmələrinin statistik təhlili göstərdi ki, onların çox hissəsinin tərkibində somatizmlər ya əsas, ya da köməkçi komponent kimi çıxış edirlər: ağlına duz bağlamaq; ağzı qatıx kəsməmək; ağzına çullu doşan sığmamax; ağzına qıfıl vurmaq; ağzına qoyut almaq; ağzını açıf gözüni yummax; dili ağzına sığmamax (Füzuli); dili topux çalmaq (Şuşa); dilini işə salmaq (Ağdam); dilinin balasına düşməx (Füzuli); dilində tük bitmək (Şuşa); dilində söz bitif (Gəncə); (Ağdam); əl-əyağa düşmək (Cəbrayıl); əl-əyaxlı olmaq (Cəbrayıl); əl-əyağı yerdən-göydən üzülmək (Cəbrayıl); əl-əyağını bir yerə bağlamaq (Füz); əl yeri qoymaq (Füz., Gəncə):

Dünən gördüm onu, // Gülürdü, danışırdı. // Dil-boğaza qoymurdu (R.Rza);

Yadında saxla ki, sənin kimi ağzını boş qoyan adamlara “yanşaq” deyərlər (M.İbrahimov);

Bu əhvalatı arvadım mənə deyəndə qan vurdu beynimə (Ə.Abbasov);

Nümunələrə diqqət yetirsək onların komponentlərinin semantik çalarlığına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq çətinidir. Maraqlıdır ki, frazeologiyada bir çox dilçilər bu feli frazeoloji birləşmələri iki qrupa bölməyə çəhd göstərmişlər: 1. Söz birləşməsi formasında olanlar; 2. Cümlə formasında olanlar (6, s. 65-75.). Bu bölgüdən yanaşdıqda qərb qrupu dialekt və şivələrində cümlə formasında olan feli sabit söz birləşmələrinə də təsadüf edirik: başını soxməğa yer yer axtarmax(Gəncə); buğda yeyib cənnətdən çıxmaq(Füzuli); iki gözüni bir deşihdən çıxarmax(Gəncə); ilan ağzınnan qurtarmax (Goranboy);gor öyünə sağlam baş aparmamax (Cəbrayıl, Füzuli); ələyi ələnib xəlviri göydə oynamaq (Füz).

Sanma bir məsləki təqiblə möhkəm qalaram, // Əlli arxın suyunu gündə bir arxa calaram (M.Ə.Sabir)

İlk dəfə bu tip sabit söz birləşmələr haqqında ətraflı danışan H.Bayramov yazır: “Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikri bildirir və ilk baxışda cümləyə oxşayır. Azərbaycan dilçiliyində S.Murtuzayev belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, Ə.Dəmirçizadə isə “idiomatik cümlələr” adlandırmışdır. Biz vaxtilə belələrini “frazeoloji ifadə” adlandırmışıq” (2, səh. 122). Həmin kitabda müəllif “frazeoloji ifadələr” terminini “frazeoloji cümlələr” adı ilə təqdim edir: “Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri iki və ya daha çox tammənəli sözün birləşməsi əsasında təşəkkülətmışdir. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların müxtəlif tipləri olsa da, bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşunda işlədilir. Buna görə də bunları həm bir-birindən, həm dədilimizdəki sintaktik vahidlərdən fərqləndirmək üçün öz spesifikalarına müvafiq şəkildə xüsusi terminlərlə adlandırmaq lazımdır. Bizcə, hər iki cəhəti nəzərə alaraq, quruluş və mənəca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə frazeoloji cümlə adlandırmaq məqsədəuyğundur” (2, səh.70) və bizim fikrimizcə, bu termin daha münasibdir. Bu sabit söz birləşmələri bu gün həm də atalar sözləri kimi istifadə edirlər.

Qərb qrupunda fellərin bu imkanlarına baxmayaraq, onların hamısı sabit söz birləşmələrinin yaranmasında fəal iştirak edə bilmirlər. Belə ki, bu dialektde fellər tək işləndikdə leksik-semantik və qrammatik imkanlarını ifadə etdikləri üçün çox fəal olmalarına baxmayaraq, sabit söz birləşmələrinin tərkibində pozpozisiya mövqeyini tutur və bu səbəbdən də onların hamısı

fəallaşa bilmirlər. Təbii ki, birləşmələrin tərkibində də feillər əsas komponent kimi istifadə edə biləcəyi bütün qrammatik imkanlardan istifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ic., Ankara, 1999, 374 s.

Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 176 s.

Rəhimov S. Əsərləri. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005

Şıxlı İ. Dəli Kür. BAKI: Şərq-Qərb, 2005, 402 s.

Şirinova G.N. "Koroğlu" dastanının frazeologiyası. Fil. ü. f. d., avtoref. Bakı, 2016, 28 s.

Чернов М.Ф. Глагольные идиоматические сочетания в современном чувашском языке. Советская тюркология 6. Баку: Коммунист, 1985, s. 65-75

Açar sözlər: Müasir dilçiliyin problemləri, qərb qrupu dialektikası və şivələri, söz birləşmələri, frazeoloji idiom

Ключевые слова: Проблемы современного языкознания, западная группа диалектов и говоров, словосочетания, фразеология идиома

Key words: The problems of modern linguistics, western group dialectics of phraseological word combinations, accents idioms

Компоненты устойчивых сочетаний в западной группе диалектов и говоров

Резюме

Статья посвящена изучению компонентов устойчивых сочетаний в западной группе диалектов и наречий. Анализ фразеологических единиц литературного языка, учитывая разных особенностей актуальна в современной фразеологии. Причина такого исследования изучения особенностей образования фразеологических единиц с помощью их структуры. В статье анализируется фразеологизмы говоров западной группы. А также учитываются их компоненты – однокомпонентные, двухкомпонентные и трехкомпонентные.

Components of stable combinations in the western group of dialects and adverbs

Summary

The article is devoted to the study of the components of stable combinations in the western group of dialects and adverbs. Analysis of literary language phraseological units, taking into account the different characteristics relevant in modern phraseology. The reason for this research study features of formation of phraseological units with the help of their structure. The article says a Western idioms group analyzed, taking into account their components - one-component, two-and three-component.

Rəyçi: Dürdanə Tofiq qızı Əliyeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent